

Egbert Dommering, *Het verschil van mening. Geschiedenis van een verkeerd begrepen idee.*

Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2016, 688 p. /

ISBN 978 90 351 4261 9

Boekbespreking

Dirk Voorhoof*

De voormalige hoogleraar, nu emeritus, Informatierecht aan de Universiteit van Amsterdam en mede-bezieler van het Instituut voor Informatierecht (IVIR) heeft altijd al een bevlogen pen gehad. Getuige daarvan zijn talloze boeken, artikels, opiniestukken, annotaties van rechtspraak en blogs in verband met uitingvrijheid, communicatierecht, intellectuele rechten, kunst en wetenschap. Daar heeft hij nu een indrukwekkend 'opus' aan toegevoegd waarin hij zijn kennis en inzichten etaleert als een ideeëngeschiedenis van de godsdienstvrijheid, het (intellectueel) eigendomsrecht en de vrijheid van meningsuiting in Europa (en de VS). Ik maakte me tijdens de lectuur van dit boek meermaals de bedenking dat men in de actuele academische cultuur allicht eerst op 'pensioen' moet zijn om de tijd te vinden zo'n omvangrijk (650 pagina's tekst), voldragen en minutieus-gedocumenteerd boek te schrijven. Het is daarom ook niet toevallig dat de redactie van *Mediaforum* aan mij de taak heeft opgedragen een bespreking aan te leveren van dit indrukwekkende boek, aangezien ik als *gepensioneerd* hoogleraar daarvoor wel de tijd zou kunnen maken. Met het boek zelf lijkt Dommering overigens een schop onder de kont te geven van wat hij de 'Twitterdemocratie' noemt.

Laat ik alvast de potentiële lezer gerust stellen: het boek kan ook in kleinere porties gedegusteerd worden. Dommering heeft overigens zelf een nuttige inspanning geleverd om het overzicht te kunnen houden: niet enkel door de indeling in drie groten delen (Inleiding, Deel II: Rede en geloof en de informatie-explosie in de 17de en 18de eeuw en Deel III: Van massacommunicatie naar geïndividualiseerde communicatie), maar ook door een overzichtelijke indeling in 30 thematische hoofdstukken en door elk hoofdstuk af te sluiten met een synthese en relevante verwijzingen naar andere delen van het boek. Op die manier laten de meeste hoofdstukken zich ook afzonderlijk lezen, omdat ze 'afgeronde verhalen' bevatten. Bovendien krijgt de lezer helemaal in het begin van het boek (H I, van p. 26 tot p. 44), een handleiding mee hoe het boek in elkaar steekt, en vooral: wat het opzet en idee van dit boek is. In een afsluitend hoofdstuk krijgt de lezer, mocht die onderweg de draad wat zijn kwijtgeraakt, nog een reeks slotoverwegingen en een vooruitblik mee (H 30).

Het veronderstelt enige inspanning en concentratie om erachter te komen wat Dommering precies bedoelt met de verwijzing naar de 'geschiedenis van een verkeerd begrepen idee' omtrent de vrijheid van meningsuiting en het uiten én tolereren van meningsverschillen. Als recensent laat ik in het midden wat dit 'verkeerd begrepen idee' is, om de essentie van het plot niet te verraden en de lezer het leesplezier en de eigen ontdekkingstocht doorheen het boek niet te ontnemen.

Van geopenbaarde naar sceptische 'waarheid'

In essentie reconstrueert Dommering met dit boek de geschiedenis van het streven door individuen en groepen, – een streven met vallen en opstaan –, om los te komen uit de macht van een ander. De geschiedenis dus ook van het streven naar emancipatie van het individu, 'gevangen' in de samenleving waarin hij of zij leeft. De kaft van het boek toont een zwevende hoed boven een diepe kloof: de hoed staat symbool voor de vrijheid, verwijzend naar de vrijheidshoed die vrijgemaakte slaven mochten dragen in het oude Rome. De hoed zweeft in het ijle boven het ravijn: zweven heeft een heerlijk vrijheidsgevoel, maar is tegelijk ook een kwetsbare, fragiele toestand, omdat de hoed bij een rukwind zijn zwevend evenwicht kan verliezen, kan neerstorten en dan ingedeukt op de grond achterblijft. Dommering beschrijft in zijn boek hoe de vrijheid van meningsuiting zich permanent bevindt in een wankel evenwicht, een evenwicht als resultante van 'een spel tussen de polen macht, waarheid en democratische besluitvorming'. Volgens Dommering is 'het misverstand van de geschiedenis' dat de vrijheid tot een van die polen wordt teruggebracht, reden waarom hij ervoor kiest om die geschiedenis in een ruimer kader te situeren. Het boek is een zeer breed gedocumenteerde reconstructie van de geschiedenis van en de strijd voor de vrijheid van meningsuiting, zeer sterk verwezen overigens met de vrijheid van godsdienst, met connotaties naar het eigendomsrecht en naar vooral ook politieke machtsverhoudingen en economische (markt)ontwikkelingen, zelf gerelateerd aan technologische (r)evoluties. Het is boek focust sterk op het spanningsveld tussen de polen macht/contestatie en waarheid/democratie.

De (reflectie op de) rechtsfilosofische geschiedenis van de vrijheid van meningsuiting laat Dommering aanvangen bij de politiek-filosofische grondslagen van het natuurrecht en het sociaal contract (met o.a. Grotius, Hobbes, Spinoza en Locke). Zowel Spinoza als Locke zijn trouwens twee sleutelfiguren in de manier waarop Dommering deze ideeëngeschiedenis construeert vanuit het perspectief van de geopenbaarde naar de sceptische waarheid. Naast de eerste pijler, namelijk het subjectieve recht om in het openbaar uiting te geven aan een godsdienstige, ideologische of politieke overtuiging, ontwikkelde zich in de 16de en 17de een tweede sterke pijler, namelijk het zoeken naar (empirisch-rationele) waarheid en de vrijheid van waarheidsvinding. Dommering focust sterk op deze 'strijd' tussen de geopenbaarde waarheid (opgelegd door Kerk en Staat, geen ruimte voor een 'metaforische' interpretatie van de Bijbel) en de sceptische waarheid, als resultaat van reflectie, rede, wetenschap en publiek debat. Het ontstaan en het belang van die tweede pijler wordt o.a. verduidelijkt door de wijze waarop het 'copernicanisme' en het 'heliocentrisme', zoals uitgedragen door Giordano Bruno en Galileo de Galilei, als ketterse dwalingen door de Rooms-Katholieke kerk brutaal werden onderdrukt. Dommering beschrijft op een gedreven

* Legal Human Academy, Human Rights Center UGent en redactielid *Mediaforum*.

en meeslepend-documentaire stijl dit strijdtoneel tussen magie, bijgeloof en geloof (het katholicisme en het protestantisme), en vooral ook hoe de wereldlijke macht zich daaraan vastklampt. Tevergeefs, zo is gebleken, maar helaas met veel geweld en een overdosering persoonlijke, morele en maatschappelijke schade. Die episode heeft hij ook eerder in het boek al geëvoceerd, namelijk in de episode waarin hij de opkomst van de boekdrukkunst, van de 'gazetten' en de zgn. pamflettenoorlogen beschrijft, en hoe leugen en waarheid door elkaar vloeiden in het politieke debat, versterkt door de nieuwe media van toen. Dommering beschrijft hoe in 1672 een mediahete de Oranjegezinde haatcampagne op gang bracht tegen de gebroeders Johan en Cornelis de Witt, die verweten werden tegen Willem III samen te zweren. Op aangrijpende wijze wordt beschreven hoe het brutale optreden tegen politieke opposanten of religieuze dissidenten (of althans wat als dusdanig (bewust) gepercipieerd werd) een afschrikwekkend effect beoogde. De openbare executies of gruwelijke lynchpartijen moesten via een eigen symboliek een 'chilling effect' genereren. Zoals bijvoorbeeld in het geval van de moord op (of beter: openbare executie van) de gebroeders de Witt:

"De scherprechters sneden hun neuzen uit de gezichten, omdat ze deze hadden gebruikt in afbeeldingen als teken van hun grootsheid. Met zijn tong had Johan de Witt het Eeuwig Edict (geen Oranjestadhouder meer op de troon) gedictieerd, dus die moest eruit. Ze kapten de handen van de armen, omdat zij deze hadden gebruikt om oneerbare brieven te schrijven en belastinggeld te innen. Hun voeten gingen van de benen, omdat ze die gebruikt hadden om naar 'goddeloze' bijeenkomsten te lopen" (p. 105).

Dommering beschrijft uitgebreid hoe verder in de 17de eeuw en vooral met het Verlichtingsdenken in de 18de eeuw (John Milton, Pierre Bayle, Descartes, Locke...) het belang van de 'sceptische' waarheid toenam, en hoe in Europa geleidelijk aan een 'gebiedsverdeling' plaatsvindt tussen de geopenbaarde waarheid van het Christendom en de sceptische waarheid van de filosofie en de wetenschap. Die gebiedsverdeling verloopt via een felle strijd, die beschreven wordt in de hoofdstukken over de Europese (vooral: Franse) Verlichting en de ontwikkelingen in de Verenigde Staten in de 18de en 19de eeuw, met telkens een grondige duiding van de organisatie van de informatie-ordening en regulering van de informatiestromen in die periode, met aandacht voor de afbouw van de censuur, de organisatie en het beleid inzake de distributie van gedrukte teksten, de ontwikkeling van het auteursrecht, de juridische bescherming van de uitingsvrijheid met de eraan verbonden beperkingen volgens de 'rule of law', zowel in Europa (vooral Frankrijk en Engeland) als in de VS.

Op het einde van Deel II blikt Dommering nog eens terug op de geschetste periode en de essentiële ontwikkelingen. Hij wijst vooral op een aantal fenomenen van ontvlechting: de wetenschap maakt zich los van de godsdienst en van het staatsgezag, scheiding van kerk en staat, scheiding van de politieke machten (wetgever, regering, rechterlijke macht), de splitsing van eigendom en privésfeer die loskomen van de staatsfeer, de erkenning van intellectuele eigendom van wat op het publieke domein circuleert. Het is ook binnen deze gewijzigde maatschappelijke orde dat de theorievorming over de grondslagen van de vrijheid van meningsuiting zich ontwikkelt, met focus op de zelfontplooiing van het individu, de waarheidsvinding (op de 'marketplace of ideas') en de functionaliteit voor de democratische staatsordening. Dommering vindt echter dat deze theorieën zich teveel richten op 'free

speech', en daarom ook ontoereikend zijn: ze zijn wel interessant, maar de vrijheid van godsdienst, de informationele en intellectuele privacy en het auteursrecht blijven daarmee teveel buiten beeld, aldus Dommering. Hij vertolkt hiermee ook zijn kritiek op de benadering van de uitingsvrijheid vanuit de doctrine in de VS en de rechtspraak van het Supreme Court in toepassing van het First Amendment ('Congress shall make no law (...) abridging freedom of speech, and of the press'). Hij wijst erop dat bepaalde domeinen op zeer subjectieve wijze, situationeel, uitgesloten worden van de First Amendment-bescherming, terwijl anderzijds het onderscheid tussen beschermde 'speech' en strafbare 'conduct' nog moeilijk aan te houden is.

Van drukpers tot internet

Het derde deel van boek (van massacommunicatie naar geïndividualiseerde communicatie) vangt aan met een overzicht van wat de belangrijkste filosofen vooral tijdens de 19de eeuw aan nieuwe inzichten ontwikkeld hebben op het domein van de burgerlijke, politieke en intellectuele rechten en vrijheden, van conservatieve denkers (Edmund Burke), over liberale verlichtingsdenkers (de Tocqueville, John Stuart Mill) tot het marxisme als aanval op de liberale staat (Karl Marx en Carl Schmitt). Dommering beschrijft de moeizame ontwikkelingen naar democratie en meer gelijkheid, met de erkenning en ontwikkeling ook van mensenrechten in de loop van de 20ste eeuw, als nieuwe juridische ankerpunten voor beleid en regulering van de informatiestromen.

In een aantal hoofdstukken laat Dommering zeer diverse aspecten en thema's die met uitingsvrijheid en informatiebeleid te maken hebben de revue passeren. Op een synthetische, boeiende, wat eigenzinnige, maar inspirerende manier, brengt hij een aantal ontwikkelingen en inzichten met elkaar in verbinding. Dommering evocert achtereenvolgens enkele kenmerken van 'maatschappelijke ordeningsprocessen', o.a. op basis van rationalisatie, controle, standaardisatie en technologische vernieuwingen (H 22), en aansluitend bij die technologische ontwikkelingen beschrijft hij 'kantelende paradigma' voor wat organisatie, beleid en regulering betreft van drukpers, fotografie, film, publieke omroep, commerciële TV, nieuwe vormen van telecommunicatie en convergerende netwerken, uitmondend in de internetomgeving (H 23-25 en H 28-29), met tussendoor ook aandacht voor de ontwikkelingen en de impact van de publieke opinie (met stereotypering, vriend-vijand beelden en populisme) (H 26) en een beknopte situering van de rol van het EHRM en de Straatsburgse rechtspraak over de toepassing van de vrijheid van expressie en informatie op een aantal domeinen met focus op religie, tolerantie, extreme uitingen en 'hate speech' (H27).

Van verleden naar toekomst

Dommering beschrijft met veel geestdrift en kennis hoe het zoeken naar en het opkomen voor de sceptische waarheid doorheen de Westerse geschiedenis van de laatste vijf eeuwen, aan terrein wint, en hoe de begrippen 'waarheid' en 'tolerantie' centraal staan in het denken over vrijheid van meningsuiting, democratie en respect voor mensenrechten. Hij vertolkt in het boek bij herhaling ook zijn bekommernissen omtrent actuele ontwikkelingen die blijkbaar ingaan tegen deze evolutie, en die dus blijkbaar de geschiedenis niet begrepen hebben. Dommering sluit hiermee aan bij de drijfveer die Spinoza

verwoordde als reden voor wat hem aanzette om aan zijn *Tractatus* te werken, nl. 'De vrijheid om te filosoferen en te zeggen wat we denken; voor deze vrijheid, die hier vanwege al te groot gezag en brutaliteit van de predikanten op alle mogelijkheden wordt onderdrukt, wens ik met alle middelen op te komen'.

Het zijn evenwel niet zozeer predikanten of de kerk die op brutale wijze de vrijheid van meningsuiting onderdrukken. Enerzijds heeft de staat allang deze rol overgenomen, al blijkt dat in staatsordeningen die op religie of staatsideologie zijn gesteund (zoals Saoedi-Arabië, Iran, Noord-Korea, China, Rusland, Turkije...) de diestheid van de onderdrukking van pers- en uitingsvrijheid nog maar weinig heeft ingeboet. In sommige gevallen wordt de staat of de overheid verweten niet drastisch genoeg de teugels aan te halen, en grijpen religieuze regimes of extremistische groepen zelf naar het wapen van het geweld om bepaalde uitingen of denkbeelden te bestrijden. De aanslag op het weekblad *Charlie Hebdo* is daarom ook zeker niet toevallig het trieste evenement waarmee het boek van Dommering aanvangt. De openingszin van boek luidt:

"Op 7 januari 2015 vond de aanslag tegen het Franse satirische weekblad Charlie Hebdo plaats, waarbij twaalf redacteurs en cartoonisten van het blad door twee mannen werden vermoord. De aanslag werd opgeëist door het Islamitische bevrijdingsleger IS" (p. 23).

Met die verwijzing helemaal in het begin, zit het boek van Dommering al meteen heel nadrukkelijk in de actualiteit van politiek, religie en vrijheid van meningsuiting. De gruwelijke moordaanslag op de redactie van *Charlie Hebdo* door IS doet dan weer denken aan de fanatieke en symbolische executies uit een ver Europees verleden. Maar Dommering toont ook zijn scepsis voor het discours van de 'je-suis-charliënen'. Volgens Dommering was de 'Je suis Charlie'-demonstratie 'een fantoom uit het Franse Verlichtingsverleden, omringd met veel politiek opportunisme, godsdienstintolerantie en verkeerd begrepen ideeën over vrijheid van meningsuiting' (p. 25).

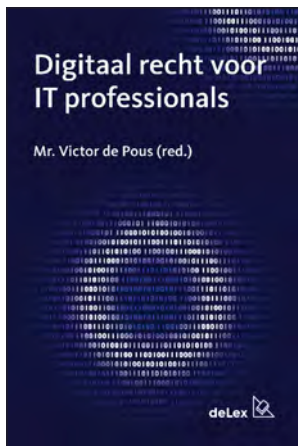
Hoewel overheidsinmenging in de expressievrijheid ook actueel een problematisch gegeven blijft (zie ook de ontwikkelingen in Turkije, Hongarije, Polen ...), en aanslagen op de journalistieke vrijheid zelfs in omvang en aantal toenemen, moet de aandacht onvermijdelijk, meer dan ooit, ook gaan naar wat Dommering noemt de 'commodificatie' van het publiek domein en de weglekkende rechtsstaat in de wereld van big data, verwerking van persoonsgegevens en bescherming van intellectuele rechten. Bovendien is er het versplinterde publiek, een agressieve blogosfeer, en de media weerspiegelen niet (langer) de waarheidsethiek van de Verlichting, economisch en sociaal 'uitgekleed' als ze zijn. Internet heeft een nieuwe groep machtige spelers in het leven geroepen die de toegang tot internet faciliteren en gebruikersplatforms organiseren met allerlei informatie(diensten). Dommering gaat ook in op het debat of deze internetplatforms, sociale

media, zoekmachines en websites (meer) verantwoordelijkheid moeten dragen voor de schadelijke inhoud die ze verspreiden (kinderporno, *hate speech*, radicalisme, aanzetten tot geweld, laster...) en of dat moet via filters, gedragscodes, juridische aansprakelijkheid als editor of ISP. Meteen roept dit ook de vraag op of deze internetplatforms, met sterke marktposities, niet allang geruisloos, buiten het recht om, *de facto* reeds een drastisch einde hebben gemaakt aan de grondrechtelijke gewaarborgde expressievrijheid: vaak zonder wettelijke basis, zonder garanties tegen arbitraire toepassingen, zonder motivering en transparantie, zonder recht op verdediging en zonder reële mogelijkheid van 'judicial review' of 'effective remedies' bepalen deze machtige spelers op het internet wat wel en wat niet tot bij het publiek geraakt, wat weggefilterd of verwijderd wordt, en wat aan het publiek als informatie (en entertainment en commerciële communicatie), vaak ongevraagd, wordt aangeboden. Volgens Dommering heeft het internet de sociaal-economische realiteit van de informatievoorziening compleet hertekend en 'alles vloeibaar' gemaakt, waardoor de juridische normering fel onder druk is gekomen, mede door allerlei verschuivingen in de communicatievormen en machtsverhoudingen. Omdat alle communicatievormen en communicatieplatforms met elkaar in verbinding staan is hun sociale en juridische identiteit immers steeds moeilijker vast te stellen, en weten we niet meer wie verantwoordelijk is voor wat. Ondertussen wordt de burger 'overal en altijd op internet gevolgd' en wordt de publieke ruimte compleet gecommercialiseerd. In zijn extreme vorm ziet Dommering hiervan reeds de realiteit in China, waar 'de privé sfeer, de politieke openbaarheid en de markt in elkaar zijn opgegaan'.

Vanuit een veel genuanceerder schets van de internetomgeving dan hier in de bespreking kan worden weergegeven, roept Dommering finaal in H 30 enkele vragen op over de toekomst. De meeste aandacht, terugkoppelend naar het begin van boek en de IS-aanslag op *Charlie Hebdo*, gaat naar de vraag of we op weg zijn naar een (nieuwe) godsdienstoorlog, ditmaal tussen de islam en het Westen/christendom, want volgens Dommering gooit de islam 'roet in het eten op het Westerse slotfeestje van de Verlichting'. Dommering uit zijn twijfels en formuleert zijn reserves bij het te sterk benadrukken in het Westen, van het recht op groepsbelediging en op het uiten van racistische denkbeelden en 'hate speech'. Maar Dommering is er zich zeer goed van bewust dat dit een zeer delicate aangelegenheid is, want verbieden en straffen komt al gauw ofwel te vroeg of te laat. Toch komt het er dus op aan het 'omslagpunt' voor te zijn, het omslagpunt waar de basiswaarden van democratie, tolerantie en vrijheid zelf dreigen ten onder te gaan. Dommering kijkt veel achteruit, maar houdt tegelijk de vinger aan de pols van belangrijke ontwikkelingen rond actueel informatiebeleid, ontwikkelingen die een verregaande impact (zullen) hebben hoe ons samen-leven er in de toekomst er zal uitzien. Een samenleving waarin we hopelijk voldoende tolerant van mening kunnen verschillen.

Verschenen bij deLex

Digitaal recht voor IT professionals

Auteurs: Mr. Victor de Pous (red.)
ISBN: 978 90 8692 061 7
Pagina's: 180
Prijs: € 39,00

Wie denkt dat recht voor juristen bedoeld is, slaat de plank mis. Juridische normering richt zich namelijk primair op dat deel van de samenleving dat het beoogt te regelen. Neem het wegenvoerrecht. Een automobilist behoort tijdens het besturen zelf de verkeersregels toe te passen. Achteraf op de compliance-kennis van de juridische dienst van verzekeraar of eigen bedrijf vertrouwen, biedt weinig soelaas bij het voorkomen van verkeersovertreding of ongeval. Een wellicht flauwe, maar daarom niet minder treffende constatering. Ook de noodzaak tot het verwerven van begrip en kennis van digitaal recht door leken, in het bijzonder de ITprofessional, staat buiten kijf. Bovendien hoort digitaal recht tenminste op hoofdlijnen thuis in de bestuurskamer van ieder bedrijf en overheidsorganisatie, omdat dit rechtsgebied het fundament vormt voor – besturen en ondernemen in – informatiesamenleving en single digital market. Dat geldt zo mogelijk in het bijzonder voor ICT-bedrijven, die vanouds zowel aan inkoop- als verkoopkant bits en bytes in hun DNA hebben.

De unieke bundel, geschreven, samengesteld en uitgegeven ter gelegenheid van het dertigjarig jubileum van Ngi-NGN

Special Interest Group IT en Recht (oort gestart als Afdeling Computerrecht van het Nederlands Genootschap voor Informatica) in november 2016, bevat dertig artikelen, speciaal geschreven voor de beroepsontwikkeling van IT professionals. De handzame publicatie is tegelijkertijd zeker niet beperkt tot deze doelgroep. Ook anderen kunnen hiermee hun voordeel doen. Het gaat immers om belangrijke rechtsontwikkelingen voor alle niet-juristen. De juridische onderwerpen lopen samengevat uiteen van privacy tot softwareontwikkeling, van online-handel tot eHealth, van slimme steden tot sjoemelsoftware, van verzekering tot sociale media, van encryptie tot criminaliteit, van cookies tot fintech, van cloud computing tot big data, van mislukte automatisering tot conflictoplossing, en meer.

Één zaak is duidelijk. De juridische aspecten van computers zijn in dertig jaar tijd van een pril en exotisch onderdeel van het recht tot een breed en cruciaal rechtsdomein geëvolueerd, dat de basis vormt voor onze moderne informatiemaatschappij. Aan deze rechtsontwikkeling komt vooralsnog geen einde. Blijf het ICT-recht dus volgen.

Handhaving van intellectuele eigendom

Auteurs: F.W. Grosheide (red.), T.E. Deurvorst, F.W.E. Eijsvogels, M. Freudenthal, A.W. Jongbloed, G.J. Kuipers, B.J. Lenselink, N. van Lingen, J.C.S. Pinckaers, O.M.B.J. Volgenant, R. de Vrey
ISBN: 978 90 8692 046 4 (Hardcover)
Pagina's: 394, Prijs: € 65,00

In dit boek wordt in de opvolgende hoofdstukken aandacht besteed aan het hier te lande geldende recht ter zake van de handhaving van intellectuele eigendomsrechten. Het gebied van de intellectuele eigendom wordt daarbij – mede gelet op het toepassingsgebied van het TRIPS-Verdrag (TRIPs-V) en de Handhavingsrichtlijn (HrI) – beperkt tot het Nederlandse positieve recht, dat wil zeggen: de hier te lande wettelijk geregelde intellectuele eigendomsrechten en daarop betrekking hebbende rechtspraak, geplaatst in internationaal en EU perspectief. Zulks met dien verstande

evenwel dat binnen dat kader passende en met die wettelijk geregelde rechten samenlopende rechtsposities, zoals die met betrekking tot portretten en domeinnamen zowel als de ongeoorloofde mededinging, mede in de beschouwing worden betrokken.

Bediening van de rechtspraktijk staat daarbij voorop vanuit de gedachte dat de praktijk ermee zal zijn gediend om nu nog verspreid over verscheidene boeken besproken regels met betrekking tot de handhaving van de intellectuele eigendom in dit boek bijeengebracht te vinden.

Bestellen via www.delex.nl, via bol.com, managementboek.nl of via de boekhandel.

deLex